

ЕКОНОМСКИ ПОГЛЕДИ СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Посматрати Светозара Марковића са осматрачнице данашњих дана крије у себи велику опасност: изван контекста времена у коме је Марковић стварао, његовом делу могу се приписати многе слабости. Научна разрада друштвених области којима се бавио, и у онтолошком и у епистемолошком смислу, веома се развила у протеклих сто година. С друге стране, изузетан утицај који је Марковић својом личношћу и делом оставио на српску, па и југословенску друштвену мисао упућује нас на неопходност пажљивог анализирања научних и друштвених прилика у Србији последњих шездесетих и првих седамдесетих година XIX века и путева којима се кретао, како би се у светлу тих околности стекла права слика о првом социјалистичком учењу на јужнословенском тлу.

Срушивши у устанцима отоманске феудалне односе, Србија је средином XIX века доживљавала дубоке економске и друштвене преображаје, који су се огледали у постепеном разграђивању натуралне сеоске привреде и настајању односа робне производње, скопчаном са убрзаним процесом првобитне акумулације капитала и социјалне стратификације. Танак слој интелигенције само је примећивао одблеске велике научне револуције, коју је носио XIX век, на Великој школи у Београду. Тек су стипендисти на универзитетима средње и западне Европе и Русије могли стећи аутентична сазнања о достигнућима природних, па и друштвених наука. При томе, значај и домете прве генерације српских интелектуалаца савремена коректна анализа мора посматрати и преко снажних патријархалних традиција средине из које су потицали, уздржавајући се од неомереног пребацивања због понекад присутне везаности за поједине обичаје и установе, које је друштвени развој брзо уклањао.

Међутим, Марковићево дело мора се посматрати и са посебног аспекта: напредни социјалистички мислилац умро је млад, у својој 29. години (1875. године). Због тога његов опус није заокружен. „Проучавање Марковићеве писане заоставштине омогућава да се прати еволуција његових друштвено-политичких погледа: од либерализма, преко револуционарног демократизма, до марксизма” (1). При том треба имати у виду да се у периоду у којем је стварао Светозар Марковић марксизам још фор-

(1) Хенрик Писарек, *Филозофија Светозара Марковића (1846—1875)*, Нови Сад 1974, стр. 17.

мирао — творци научног социјализма надживели су Марковића (Маркс за осам, а Енгелс за двадесет година). Х. Писарек износи да је Светозар Марковић познавао следеће Марксове радове: *Капитал* (I том), *Манифест Комунистичке партије* (заједнички рад Маркса и Енгелса), *Грађански рат у Француској*, *Осамнаести пример Луја Бонапарте*, *Прилог критици политичке економије*, *Привремени статут Међународног удружења радника*, *Извештај Генералног савета Међународног удружења радника IV годишњем конгресу у Базелу*, *Пројект Резолуције о односу Међународног удружења радника према Конгресу Лиге за мир и слободу*, *Инаугурална адреса Међународног удружења радника*, *Четврти годишњи извештај Генералног савета Међународног удружења радника*, *Изјава Генералног савета Међународног удружења радника о репресалијама према члановима француских секција*, *Изјава Генералног савета о питању циркулара Жили Фавра* (заједнички рад Маркса и Енгелса), *Уреднику листа »Daily News«*, *Запис говора Карла Маркса о праву наследства*, *Генерални савет Међународног удружења радника члановима Управе Руске секције у Женеви*, *Алијанса социјалистичке демократије и Међународног удружења радника* (заједнички рад Маркса и Енгелса), *Статут и Правилник Међународног удружења радника*. Марковић је такође познавао и Енгелсов рад *Положај радничке класе у Енглеској* (2).

Међутим, баш због овог резултата Писарекових истраживања, а имајући у виду Марковићево учешће у раду руске секције I интернационале, окупљене око Н. Утина, који се сматрао учеником Чернишевског (3), често присутан утицај идеја Чернишевског у Марковићевој мисли (4), као и његов веома кратак живот, не можемо се сложити са категоричном Писарековом класификацијом развојних етапа идејних опредељења Светозара Марковића. То, наравно, не значи да Марковићева мисао у суштини није „марсистичка“. Њен карактер проистиче из околности у којима је деловао Светозар Марковић, када марксизам још није био онај целовити систем који данас имамо на уму када о марксизму говоримо. После 1875. године појавили су се такви радови као II и III том *Капитала*, *Анти-Диринг*, *Лудвиг Фојербах и крај немачке класичне филозофије*, *Тезе о Фојербаху*, *Немачка идеологија*, *Критика Готског програма* итд.

Поменуће чињенице намећу још једну методолошку претпоставку. Свега 7—8 година Марковићевог научног ангажовања, младалачко интересовање за широки спектар проблема којима је његова земља била бременита не дозвољавају да се његовом делу прилази на такав начин што би се изоловала филозофска, политичка, естетичка, економска или нека друга компонента. Значај дела Светозара Марковића лежи управо у прожимању различитих страна његовог опуса, који, само тако посматран, има праву вредност. Због тога следеће редове, иако садрже анализу поједи-

(2) Вид.: ибид., стр. 30—31.

(3) Вид.: ибид., стр. 25.

(4) Упоред.: *Начела народне економије или Наука о народном благостању*, по Н. Г. Чернишевском, израдио Светозар Марковић, Београд 1874, стр. III—IV. Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, Нови Сад 1872, стр. 138—139.

них Марковићевих економских схватања, треба посматрати у дијалектичком јединству са целокупним његовим стваралаштвом.

Иако разматрања о појединим проблемима привредног живота можемо срести у великом броју Марковићевих радова, у првом плану се, ипак, налази обимно дело *Начела народне економије*, које је доживело своје прво издање у Београду, 1874. године ⁽⁵⁾. На њему је Светозар Марковић највероватније радио у Новом Саду, у току 1872. и 1873. године ⁽⁶⁾.

Поред *Начела народне економије* погледу анализе изложили смо и чланак *Шта је то раднички дан?*, објављиван у наставцима у листу *Радник* ⁽⁷⁾, који представља резултат релативно систематизованог Марковићевог бављења проблемима експлоатације.

Размишљање о радовима Светозара Марковића који су посвећени економској проблематици доводи до недвосмисленог закључка: у дилеми између сциентизма (у смислу „чисте“, формалне науке) и ангажоване научне мисли, у дилеми у којој многи његови савременици нису нашли прави одговор, Светозар Марковић се чврсто определио за ангажовану научну мисао. Стога, уколико о њему говоримо као о писцу кога је вредно забележити у историји економске мисли, морамо признати да је задатак који је Марковић себи поставио био пре конзистентна критика елемената разних грађанских, вулгарно-економских учења, него стварање новог теоријског система.

Мада се везе Светозара Марковића и многих његових савременика — економиста могу јасно уочити, изгледа да је у свом најважнијем теоријском делу из области економије — *Начелима народне економије*, са поднасловом *Наука о народном благостању*, био под директним утицајем Чернишевског, што у предговору (*Читаоцима*) сам потврђује. *Начела народне економије* писана су у духу класичне школе, за чијег је најаутентичнијег представника Марковић сматрао Џона Стјуарта Мила (John St. Mill). Његова веза са Милом је делимично непосредна, преко *Principles*

(5) Књига садржи само први део Марковићевог рукописа. У једном од саопштења на симпозијуму који је поводом стогодишњице смрти Светозара Марковића одржан у Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“ у Београду, априла месеца 1975. године, изнесено је да је у листу *Самоуправа*, 1886. године, излазило у више наставака чланак под називом *Неколико глава из науке о народном благостању (из рукописа једнога покојног пријатеља)*, који у ствари представља део другог дела Марковићевог рукописа *Начела народне економије*, који је био потпуно непознат јавности. Наша истраживања су показала да су сачувани само други, пети, седми, двадесети и двадесетшести наставак, пошто примерцима *Самоуправе* из 1886. године у Југославији располаже само Народна библиотека СР Србије, и то само са неколико бројева. Текст који нам је био доступан обухвата област расподеле. Међутим, постоји вероватноћа да је у целости сачуван, захваљујући једном читаоцу који је у периоду између два светска рата преписао у своју бележницу цео поменути чланак из *Самоуправе*. Ради провере аутентичности преписа Архив СР Србије трага по европским архивима и библиотекама за примерцима *Самоуправе* из године 1886. Исто тако, потребно је напоменути да је недавно Архив СР Србије пронашао и откупио још један део рукописа Светозара Марковића *Начела народне економије*, такође до сада потпуно непознат, који, као наставак текста објављиваног у *Самоуправи*, представља, у ствари, II део Марковићевог књиге, која је објављена још 1874. године. Из нама апсолутно неприхватљивих разлога Архив још увек овај рукопис држи недоступним очима јавности.

(6) Вид.: Веселин Маслеша, *Светозар Марковић*, Београд, 1945, стр. 7.

(7) Чланак је излазило почев од броја 26, закључно са бројем 35, године 1872.

of *Political Economy* ⁽⁸⁾, а делимично посредна и остварена преко превода Милове књиге на руски, са коментарима које је Чернишевски објављивао у облику чланака по часописима. Несумњиво је, исто тако, да је Светозар Марковић познавао и Марксове текстове, о чему је већ било речи, а нарочито I том *Капитала* ⁽⁹⁾. Марксов се утицај може уочити, али је он ипак слабији од претходно наведених. Ту оцену о интензитету утицаја не дајемо на основу формалних момената, попут оног колико пута цитира једног или другог аутора, већ на основу суштинских одређеница једног научног система, које се огледају у дефинисању предмета и метода. У овом је суштинском смислу дело Светозара Марковића предмарксовско, класично економско остварење, са елементима будућег како марксистичког тако и неокласичног приступа.

Сматрамо да се у Мила и Маркса налазе сви елементи онога што Марковић излаже у својим *Начелима народне економије*: у апстрактним питањима економске теорије ближи је Милу, односно класичној и првим изданицима неокласичне школе, док се у питањима везаним за социјалну верификацију постулата и њихову конкретизацију у већој мери ослања на Маркса.

Не постављамо себи задатак да критичном оштрином економске науке XX века судимо о делу написаном пре више од сто година, јер би таква критика била некоректна, али не можемо пренебрегнути неколико момената методолошког карактера који се у *Начелима* срећу, а који су, када се из ове историјске перспективе оцењују, у радовима других економиста развијени у антитезу друштвене функције економске науке, како ју је Марковић схватао.

Начела народне економије I део, састоје се из два одељка: првог, који носи назив *Производња*, и другог, под називом *Теорија умножавања људства*. Део о производњи посвећен је анализи чинилаца производње и ослања се у највећој мери на наслеђе класичне школе, а затим се аутор бави питањима повезивања чинилаца у производном процесу. (Касније ће неокласична школа из овог повезивања извести теорију производних функција. У овом су тексту такви елементи само имплицитно садржани ⁽¹⁰⁾).

Анализирајући факторе производње, аутор јасно показује своју општу теоријску опредељеност која одговара представницима класичне школе: он истражује услове стварања богатства, односно материјалног

⁽⁸⁾ Вид.: Светозар Марковић, *Начела народне економије*, Београд 1874, стр. 158, 193. Марковић је такође написао и предговор сопственом преводу Миловог дела *The Subjection of Women*, чији је оригинал објављен 1869. године, а превод под називом *Потчињеност женскиња* 1871. године.

Интензитет Миловог утицаја на Светозара Марковића може се видети нарочито на примеру дефинисања врста радова (С. Марковић, *Начела* . . . , стр. 48—49), када он готово дословно преноси текст Џона Стјуарта Мила (*Principles of Political Economy I*, Лондон 1862, стр. 57). Такве сличности нису ретке ⁽¹¹⁾ ни у даљем тексту.

⁽⁹⁾ Вид.: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 109.

На стр. 111. Марковић наводи Марксов пример специјализације оруђа у мануфактури, изнет у I тому *Капитала* („Култура”, Београд 1947, стр. 272).

⁽¹⁰⁾ Вид.: *ibid.*, стр. 160.

благостања народа (¹¹). Рад је, као и у других класичара, претпоставка богатства, а не односа вредности. Стога рад, као општи чинилац производње, носи сва обележја конкретног рада, рада који ствара употребну вредност, а не уочава се његово двојство, његова невидљива друштвена садржина. Задатак који својој економији поставља јесте да објасни услове за „најпоузданији свестрани друштвени развитак”. Пошто због општег нивоа развијености економске науке, а посебно због избора текстова који му је доступан, Марковић није могао да као општу методолошку премису у дедуктивном закључивању усвоји претпоставку опште привредне равнотеже (коју неокласична школа управо тих година тек открива — на пример Парето 1871. године), задовољава се претпоставком о богатству. Дедуктивни елементи у његовом методолошком прилазу почивају на базичној премиси о богатству. Напуштање појма богатства у смислу благостања само је вербално, јер за аутора реч благостање кроз цело дело има значење материјалног благостања, дакле, богатства, суме употребних вредности. При томе је у његовом раду јасно уочљива она његова активна компонента, — став научника према друштву, према проблему увећања богатства народа. Иако ово као проблем са којим су економисти суочени није ништа ново, јер су о томе размишљали још меркантилисти, у Светозара Марковића долази до изражаја у функцији његове опште социјалистичке оријентације. Таква оријентација присутна је у другим његовим текстовима (¹²), док у *Начелима народне економије* долази до изражаја кроз препоруке које аутор даје ради повећања народног богатства. За друштво је „најкорисније распоређивати радну снагу у друштву према најпречим материјалним потребама” (¹³).

Иако ништа ближе не говори о методима извођења такве оптимизације, јасно је да они подразумевају изванредан степен свесног, највероватније претходно плански утврђеног распореда фактора производње. Другим речима, уочава се (конфронтирајући опсервације из којих индукује нерационалност робне производње са дедуктивним закључком о „материјалном благостању народа”) да се велики део друштвеног богатства троши непроизводно, кроз облике ексцесне личне потрошње. У условима робне привреде „је велика продајна цена знак свију предмета раскоши” (¹⁴), а будући да је раскош оно чему људи из сунете теже, то се велики део дохотка, који би се могао употребити за производну потрошњу, за друштво губи. Одавде смо слободни да изведемо прву и најзначајнију разлику између Марковића и аутора класичне енглеске школе (¹⁵). Ту разлику видимо у присутној, али неизреченој идеји (за коју сматрамо

(¹¹) „Ми само оне радове узимљемо као економски производне који у крајњем резултату свом стварају или помажу да се створи материјални производ.” (Ibid., стр. 49.)

(¹²) Вид.: Светозар Марковић, *Радничко питање у Србији*, „Просвета”, Београд 1946. (збирка чланака). Вид. нарочито: *Радничко питање у Србији и Политички и економски положај радничког staleжа у Србији*.

(¹³) Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 57.

(¹⁴) Ibid., стр. 64.

(¹⁵) „Економска теорија А. Смита... не уме сваки пут да остане доследна свом сопственом начелу, већ се често вара површним, меркантилним упечатцима. Главна је њена погрешка, што се често зауставља на неважним појавама размене, а не уме да проникне до корених чинјеница производње...” Ibid., стр. 62.

да нужно следи из датих претпоставки) о потреби задржавања широких природно-привредних целина у оквиру друштва чији је савременик био. Велике симпатије са којима излаже проблематику друштвених односа унутар породичних задруга и општина (¹⁶) у Србији у време када су се у њој одвијали процеси првобитне акумулације капитала корелирају, по нашем мишљењу, са ставовима о таквој расподели чинилаца која ће својом употребом довести до стварања највеће масе употребних вредности. Уосталом, робну привреду, па и вредност, аутор уопште не испитује. Циљ који пред економију поставља јесте дефинисање услова за остварење највећег материјалног богатства народа, па расходе које у друштву представљају радови којима се задовољавају потребе раскоши проглашава за друштвено штетне. Разликовање корисних и некорисних радова изводи се из природних карактеристика производа или њихове економске намене: „неки радови једном извршени остављају резултате, који могу да служе као извор нове производње: други опет једном извршени не остављају никакве резултате, који би могли служити као извор нове производње“ (¹⁷).

О потрошњи градског становништва Марковић је често изрицао оцену да је она више усмерена на задовољавање личне сујете него што има свој основ у потребама. С друге стране, друштвену организацију, задржану у задругама, у микро-заједницама природне привреде, Светозар Марковић одређује позитивним атрибутима — назива је патријархалном (¹⁸), сматра је топло и хуманом. Законитост њеног пропадања услед преовладавања робно-новчаних односа аутор приписује „нестручним“ аустријским правницима (¹⁹), а не нужности друштвеног развоја. Јадиковања над патријархалном, али релативно уједначеном структуром породичне задруге нису својствене само Марковићу: напротив, очигледно је да је утицај руских аутора и у овоме био пресудан. Као што је познато, у Русији су „общчине“ такође дуго задржане и царски је режим улагао напоре да сачува њихов интегритет (²⁰). Мотиви којима се режим руководи сигурно су били друкчији од оних које су имали у виду руски социјалисти, али то не мења сам однос. Социјалисти прихватају задруге као брану дехуманизуюћој бујици односа капитала која продира из градова, тих раних центара робње привреде.

С друге стране, Марковић увиђа огроман скок у производности рада какав омогућује капиталистичко предузеће. Он увиђа предности до којих доводи подела рада (²¹), примена машина и погонске енергије, те на овим питањима напушта своје непосредне узоре — Мила и Чернишевског (²²) — и враћа се идејама Адама Смита. Прихватајући Маркову критику ка-

(¹⁶) Вид.: Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, стр. 12—29, 102—108.

(¹⁷) Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 59.

(¹⁸) Вид.: Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, стр. 25—26.

(¹⁹) „Аустријски правници као да нису имали ни појма шта је то задруга и задружна својина. Они су оставили у грађанском закону да сваки члан задруге може своје део задруге задужити и продати...“ *Ibid.*, стр. 104—105.

(²⁰) Вид.: Rosa Luxemburg, *Увод у националну економију*, Загреб 1975, стр. 139—146. нарочито стр. 142.

(²¹) Вид.: Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 109.

(²²) О овоме вид. фусноту на стр. 114. *Начела народне економије*.

питалистичког начина производње, Марковић јој због својег основног метода — метода индукције — даје много уже, факторске и готово микро-димензије. Уместо Марксовог инсистирања на класном сукобу као еманацији дубоких друштвених законитости развоја, које захтевају радикалну промену у друштвеној организацији рада (макро-ниво), Светозар Марковић проблем социјалистичког преображаја своди на промене у техничкој организацији рада (микро-ниво). Полазећи још једном од Смита⁽²³⁾, који раду приступа не само као фактору који ствара вредност него и као резултату одређеног психичког односа, чију садржину чини изван физички напор којим се изазива кретање односно контролише његов ток (а која је идеја и код Мила наишла на широко прихватање⁽²⁴⁾), Марковић у центар својег испитивања ставља штетне последице капиталистичких метода производње по радну способност и здравље радника⁽²⁵⁾. Подела рада у мануфактури и каснијем капиталистичком предузећу довела је до појаве делимичног радника, радника отуђеног не само од свога производа (пошто је већ отуђен од средстава за производњу) већ и од своје интегралне стваралачке личности произвођача. Марковић поделу рада посматра, пре свега, као основ органске деформације високоспецијализованог делимичног радника, па у складу с поједностављеним дефинисањем проблема даје и једноставни предлог за решење односа: пошто је техничка подела рада једно од највећих зала, али истовремено и нужност савременог друштва, њене се најнегативније последице могу ублажити само сталним замењивањем радника који опслужују одређена радна места⁽²⁶⁾. Предлаже се, дакле, хоризонтално ротирање радне снаге како би сваки радник савладао што већи број радних операција и што свестраније развио своју личност.

Дајући општу оцену о методу примењеном у економским текстовима Светозара Марковића, уочавамо да су сви економски резултати, који су објективно противречни његовим несумњивим социјалистичким тежњама, резултат избора неадекватног методолошког апарата. Ни преко руских социјалиста, ни преко Џона Стјуарта Мила, Марковић није дошао до текстова у којима је примењен дијалектички метод, спој формално-логички искључујућих поступака индукције и дедукције⁽²⁷⁾. Основна ограничења његовог текста произлазе из метода индукције, који је претежно употребљавао, и то независно од елемената дедуктивног закључивања, које се такође налази у тексту, али у мањој мери. Ослањањем на индукцију аутор није могао да открије привид идентичности функционалних и каузалних закона, већ је многе функционалне (емпиричке) законитости

(23) „Стварна цијена сваке ствари, оно, што свака ствар занста стаје човјека, који жели да је стекне, то су мука и труд, које мора уложити, да је стекне. Оно, што свака ствар занста вриједи човјеку, који ју је стекао и који жели да располаже њом или да је замијени за нешто друго, то су мука и труд које може она њему уштедјети, а наметнуту другим људима”, Adam Smith, *Богатство народа*, I, „Култура”, Загреб 1952, стр. 30.

(24) Вид.: John Stuart Mill, цит. дело, стр. 460—483.

(25) Вид.: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 123. и даље.

(26) Вид.: *ibid.*, стр. 123. и даље.

(27) Упоред.: Обрен Благојевић, *Економски погледи Светозара Марковића*, Зборник радова, Ниш 1970, стр. 17.

сматрао суштаственим, каузалним ⁽²⁸⁾. Ова се врста грешака среће у свих писаца са претежном индуктивном оријентацијом у методу истраживања. Чак се и чувена „Смитова догма“ објашњава једностраношћу примењеног индуктивног метода, односно одсуством метода сукцесивне верификације закључака путем метода дедукције ⁽²⁹⁾.

Веома је позитивна страна ових текстова у томе што су мање спекулативни, мање су оптерећени општим базичним претпоставкама типа субјективне корисности, које текстовима других аутора, савременика Светозара Марковића, дају карактер предискуствено дефинисаних система. Овде се, напротив, из обиља историографске грабе (али не само ње) извлаче релевантни закључци за економску науку и политичку акцију. Но тим закључцима, најчешће, недостаје оно суштинско, каузално објашњење које добијамо тек дијалектичким методом. Да се аутор њиме служио, дошао би, извесно, до потпуно друкчијих ставова о односима које је испитивао: на пример, о породичној задрузи. Не можемо му, међутим, замерити што то није учинио: његова *Начела народне економије* методолошки не заостају за текстовима писаца који су му служили као узор, а у садржинском смислу се од њих разликују по томе што из *Начела* провејава искрени револуционарни, социјалистички поглед на свет. Ове Марковићеве вредности посебно долазе до изражаја на терену испитивања политичких односа, на којем су и формална логика и функционистички приступ могућнији но у егзактној економији ⁽³⁰⁾.

Присутни елементи дедуктивног закључивања почивају на премиси богатства, скупа употребних вредности. Иако му је у тренутку писања *Начела* Марков *Капитал* (I том) био познат, Марковић због своје раније методолошке одређености ⁽³¹⁾ није могао да ту своју базичну премису замени вредношћу као друштвеним односом. Због тога није првенствено истраживао однос двеју основних класа у капитализму, па је, према ставу израженом у *Начелима*, основна унутрашња противречност у капитализму однос између сталног и оптицајног капитала ⁽³²⁾. То је онај исти однос који неокласична школа ставља у центар свог интересовања, вршећи тако ревизију оне друштвене функције науке коју је Марковић имао у виду. Тако се и он, нехотице, сврстава уз оне ауторе који су радну теорију вредности напустили из идеолошких и апологетских разлога, разлога које Марковић никада не би прихватио да прерана смрт није прекинула његово стваралаштво.

Мислимо да се с правом може поставити питање због чега се Марковић мање бавио политичком економијом капитализма (или, Марковим речима, критиком политичке економије), а више је економију, бар

⁽²⁸⁾ На пример: веза између непријатности рада и производа добијеног радом (ibid., стр. 40) или утицај морала на успешност производње (ibid., стр. 103).

⁽²⁹⁾ Вид.: Adam Smith, *цит. дело*, стр. 46—48, 50, 60—61.

⁽³⁰⁾ *Србија на Истоку* садржи обиље примера сјајне политичке анализе — а то она представља и у целини.

⁽³¹⁾ Та одређеност је дошла до изражаја још у чланцима објављиваним у листу *Раденик*, у бројевима који су излазили током друге половине 1871. године у Београду. Мишљења смо да је искупило мало времена протекло да би под утицајем *Капитала* Маркович могао да радикално измени свој методолошки апарат.

⁽³²⁾ Вид. стр. 92.

имплиците, сматрао лишеном временске димензије. Говорећи терминима савремене марксистичке економије, Марковић је покушавао да дефинише опште економске законе, а не специфичне законе капитализма. Стога се чак у целом економском опусу Светозара Марковића не налазе одређена суштаствених друштвених противречности капитализма, већ, углавном, оних спољашњих и појавних.

Сматрамо да је одговор на постављено питање у најтешњој вези са његовим гледањем на периодизацију историје⁽³³⁾. Поводећи се за руским социјалистима, аутор сматра да је периодизација, која је данас општеуспеојена, резултат уопштавања развоја западноевропских друштава. На основу ове претпоставке изводи се закључак да друга друштва могу остварити својеврсне путеве развоја који би могли значити и прескакање неких фаза ове периодизације. Делећи мишљења Александра Херцена и Чернишевског⁽³⁴⁾ о могућности директног преласка из преткапиталистичких формација у социјализам, Марковић се пре бавио економиком Србије него политичком економијом (капитализма), желећи да у постојећој друштвеној структури која одговара почевима првобитне акумулације капитала пронађе ембрионе будућег социјалистичког друштва.

Тај мост између прошлости и будућности аутор види у породичним задругама. Не увиђајући да су задруге доказ неразвијености, окамењености друштвених односа (уколико се законитости развоја дедукују из опште претпоставке анализе — радне теорије вредности — коју није доводио у питање), он је, прихватајући индуктивни пут закључивања пао у грешку непотпуне индукције. Доследан своме методу, морао је круи посматраних појава из којег изводи општи закључак проширени испитивањем карактеристика несталих задруга. Ваљани закључак би могао да следи из индуктивног посматрања и историјског поређења више сродних установа — старогерманске сеоске општине, руске породичне задруге — „общчине“, сеоске општине у Индији или Кини⁽³⁵⁾. Све су оне пале под налетима робне привреде, закона вредности и, у крајњој линији, надирућег капитализма. То је била неумитна судбина и породичних задруга у Србији и другим балканским земљама, коју је аутор могао да уочи без обзира на симпатије које је гајио према овој патријархалној установи.

Најзад, поставићемо себи и последње питање о методу и месту Светозара Марковића у развоју марксистичке економије: да ли његов рад сврстати у ону групу аутора који су израсли на традицијама класичне школе, али које од Маркса дели такозвани „епистемолошки рез“⁽³⁶⁾. Одређујући развијену радну теорију вредности и дијалектички логичко-историјски метод као вододелницу, морамо признати да се дело Светозара Марковића логички (не и историјски) мора сврстати међу она која припадају претходницима марксистичке економије, а не грађанској (неокла-

⁽³³⁾ Вид.: *ibid.*, стр. 19—21.

⁽³⁴⁾ Вид.: Роза Луксембург, *Акумулација капитала*, „Култура“, Београд 1955, стр. 202. Упоред.: Обрен Благојевић, *цит. дело*, стр. 19.

⁽³⁵⁾ Вид.: Хајнрих Кунов, *Општа привредна историја*, „Култура“, Београд 1958, т. II, стр. 14, 65, 127.

⁽³⁶⁾ Вид.: Arghiri Emmanuel, *Неједнака размјена*, Издавачки центар „Комунист“, Београд 1974, стр. 67 (предговор Charlesa Bettelheima).

сичној) школи. Његова веза са класичном школом, с једне, и неокласичним идејама, с друге стране, произлази из његовог метода који је само на општим питањима теоријског карактера могао постојати у истој особи заједно са револуционарном политичком идеологијом. Да је, дозволимо себи ту претпоставку, аутор свој метод примењивао у условима развијенијих друштвених односа, а не у патријархалној Србији, неконзистентност двеју компонената постала би очигледна. У том случају, у погледу места Светозара Марковића у развоју економске мисли не би било дилеме; луцидност са којом је писао, на пример, о националном питању⁽³⁷⁾ сврстала би га у ред таквих тумача марксизма какви су били његови савременици Г. В. Плеханов и Франц Меринг (Franz Mehring).

II

Проблем експлоатације је једна од централних гачака интересовања Светозара Марковића. Он упечатљиво описује тежине радничког положаја⁽³⁸⁾ и врло је прецизан у дефинисању узрока таквога стања⁽³⁹⁾. Примењујући претежно индуктивно-дескриптиван метод, Марковић је првенствено допринео да наша социолошко-политичка мисао уочи противречности друштвеног односа који је настајао на јужнословенском тлу — а који је већ сазревао у западној Европи и Северној Америци — и дао је почетне импулсе свесном организовању радничке класе. Теоријско-економски значај Марковићевог бављења проблемима експлоатације у корелацији је са захтевима које је себи поставио, не стремећи стварању новог теоријског система.

Марков *Капитал* извршио је снажан утицај на Марковићева размишљања о садржини и методима капиталистичке експлоатације. Два текста, оба писана током 1872. године, пружају слику дубоких идејних конфронтација које је I том *Капитала* изазвао, а које су имале одраза и у Марковићевој мисли.

Закључци о природи експлоатације радника у друштву чији је Светозар Марковић био савременик и до којих је дошао у *Начелима народне економије*, одређени су методом који је примењивао, а о коме је већ било речи. Држећи се, приликом примене формално-дедуктивног закључивања, базичне премисе богатства, као суме употребних вредности, писац није могао да уочи значај двоструког карактера људског рада садржаног у роби. У поступку сукцесивне конкретизације због тога није ни могло бити прецизно уочено разликовање између капитала као друштвеног односа и фетишких облика његовог испољавања. Ипак, Марковић прави разлику између главнине (средстава за производњу) и капитала, који „... је сума вредности, — које могу бити материјалне и нематеријалне (н. пр. новац и записке дужника), могу служити као средства за даљу производњу, а могу бити са свим неупотребљиви за ту цел, (н. пр. сви предмети за раскош) — која служи за куповање радне снаге у друштву“⁽⁴⁰⁾. „Тек кад се јавља слободан радник, који продаје своју рад-

⁽³⁷⁾ Вид.: Светозар Марковић, *Србија на Истоку*, стр. 153—156.

⁽³⁸⁾ Вид.: *Шта је то раднички дан? (По Карлу Марксу, das Kapital)*.

⁽³⁹⁾ Вид.: Светозар Марковић, *Начела народне економије*, стр. 96.

⁽⁴⁰⁾ Ibid., стр. 68.

ну снагу на пијаци и слободан трговац, који ту робу купује, јављају се појмови капиталиста и капитала; а утврђују се ти појмови тек пошто се образују два одвојена сталежа: сталеж капиталиста, који купује радну снагу и сталеж најамних радника, који своју снагу продају" (41). Тиме дефиниција капитала добија историјске одреднице, али и даље остаје везана за љуштурну употребу вредности.

Неадекватно одабрана базична премиса скрива од Марковићевог погледа преображај закона вредности у закон вишка вредности, не омогућава му да учини разликовање између константног и варијабилног капитала. Због тога је у *Начелима народне економије* Марковићево објашњење експлоатације дескриптивно, са јасним ауторовим аксиолошким опредељењем. Светозар Марковић је оштар критичар сејовске концепције о профиту као награди за штедњу, за уздржљивост од уживања (42). „... Сиромаштина (радника — С. Т. и Д. П.) није долазила од штедње и тврдичења, но од грабљења власника" (43). Међутим, суштинско објашњење тог „грабљења" писац из поменутих разлога није ни могао дати (44).

Чланак *Шта је то раднички дан?* садржи местимично и ad verbum тумачење Маркових ставова из III одељка *Капитала* о произвођењу апсолутног вишка вредности (8. глава — *радни дан*). Мада се у наслову чланка налази напомена да је рађен по Марковом *Капиталу*, *Шта је то раднички дан?* је по духу у којем је писан више од обичног превода. Светозар Марковић је ангажовани, ватрени тумач једног дела Марковог теоријског система српском читаоцу.

Шта је то раднички дан? је Марковићев напис у којем је писац знатно еволуирао у односу на схватања класичне школе и њених вулгаризатора. Категорије које чине стубове-носаче конструкције чланка Марковић износи у првом наставку, у 26. броју *Радника*, за годину 1872. Он полази од тврђења да је у условима капиталистичког продукционог односа радна снага роба, експлиците дефинише њену употребну вредност, а имплиците износи индикаторе величине вредности радне снаге.

Светозар Марковић ни у овом чланку не одређује садржину вредности, као друштвеног односа, а то одређење се не среће ни у његовим каснијим, до данас познатим текстовима, из разлога о којима је већ било речи (45). Преводећи на српскохрватски језик једну од тзв. „историјских" глава *Капитала*, он је, свакако, морао упознати цео теоријски систем I тома, из чега се, без већих ризика, може закључити да је познавао Марк-Рикардову радну теорију вредности.

Но важност чланка *Шта је то раднички дан?* је у томе што је Светозар Марковић успео да учини корак напред ка поимању суштине капиталистичке експлоатације. Он интерпретира Марково учење о оп-

(41) Ibid., стр. 67.

(42) Вид.: Ibid., стр. 86. и даље.

(43) Ibid., стр. 89.

(44) Светозар Марковић истиче да ће питању профита посветити пажњу у оквиру одељка о „поделу имућства". Залажење у област капиталистичке расподеле (вид. напомену бр. 5) могло би да доведе до озбиљних промена целог теоријског система, промена које би задирале све до основних питања предмета и метода.

(45) Вид. напомену бр. 31.

лодњи вредности, анализира радничко радно време и износи примере „курјачке глади“ капиталиста за вишком радног времена радника. Учињени избор Марксовог текста носи у себи сигурно и једну дидактичну црту, у жељи да упозна српског читаоца са бедом коју капитализам носи са собом, али и да опомене да српско друштво не мора проћи кроз „пургаторијум“ капитализма. Неслагање са Марксом у погледу нужности „проласка сваког друштва кроз све ступње економског развитка“⁽⁴⁵⁾ поједини аутори који су писали о Светозару Марковићу оцењују као вулгарно-материјалистичку критику или као утопизам⁽⁴⁷⁾, док други истичу да је и сам Маркс одбацивао еволуционистичко тумачење његове теорије историјског процеса, по којој се он (историјски процес — С. Т. и Д. П.) састоји из стадија развитка који се нужно смењују и који су једнаки за сва друштва, истичући да је Марковићева мисао да се ток историјског и економског развитка појединих народа може битно разликовати од општег смењивања схеме друштвено-економских формација, коју предлаже марксизам у складу и са марксизмом и са стварношћу⁽⁴⁸⁾.

Чланак *Шта је то раднички дан?* даје слику произвођења апсолутног вишка вредности. Светозар Марковић интерпретира Марксову мисао да „капиталиста брани своје право као купац кад покушава да радни дан учини што је могуће дужи и да од једног радног дана, ако само може, направи два. С друге стране, специфична природа продате робе ограничава купцу њену потрошњу, а радник настоји на своје праву као продавац, кад хоће да радни дан ограничи на одређену нормалну величину. Овде имамо, дакле, антиномију, право против права, оба потврђена законом робне размене у истој мери. Између једнаких права одлучује сила. И тако се у историји капиталистичке производње нормирање радног дана представља као борба за границе радног дана — борба између укупног капиталисте и укупног радника, тј. између капиталистичке класе и радничке класе“⁽⁴⁹⁾.

Произвођењу релативног вишка вредности Светозар Марковић у поменутом чланку није поклонио пажњу. Међутим, то не значи да у жижу своје анализе није узимао утицај повећања органског састава капитала на положај радничке класе. У *Начелима народне економије* Марковић, у складу са могућностима које му је давао методолошки апарат

⁽⁴⁵⁾ „У целој овој ствари (у Марксовој теорији економске револуције — С.Т. и Д.П.) има само једна, али врло важна, погрешка. Развитак капиталистичког друштва јесте заиста фактична историја западног друштва; и закони, што су тамо постављени, као закони економског развитка онога друштва, заиста су тачни. Али то нису закони човечанског друштва уопште. Не мора свако друштво проћи кроз све оне ступње економског развитка, којима је прошло индустријално друштво н. пр. у Енглеској, које је К. Маркс имао погледно у виду. Да су енглески радници били у другом положају и на другом ступњу свести, кад је код њих пронађена и уведена машина, они сигурно не би никад допустили да се развије 'капиталистичко' газдинство до крајности, па тек онда да мисао на друштвени преображај, већ би то учинили много пре. Овим оћемо да кажемо, да једно друштво може преобразити своје газдинство основано на малој својини и увести најсавршенију машинску производњу, а да не мора пролазити кроз 'пургаторијум' капиталистичке производње.“ (Светозар Марковић, цит. дело, стр. 20—21.)

⁽⁴⁶⁾ Вид.: Веселин Маслеша, цит. дело, стр. 31.

⁽⁴⁷⁾ Вид.: Хенрик Писарек, цит. дело, стр. 44—45.

⁽⁴⁸⁾ Карл Маркс, *Капитал*, стр. 176.

којим се користио, истиче противречност између сталног и оптицајног капитала као битну унутрашњу противречност капитализма ⁽³⁰⁾. Он је свестан да се непрестано један део оптицајног капитала претвара у стални, што један део радника оставља без посла и без средстава за живот. Свестан је, исто тако, да технички прогрес у начелу не само да не значи погоршање положаја радничке класе већ ствара услове за њено благостање ⁽³¹⁾. У капиталистичком продукционом односу крије се узрок још већем осиромашењу радника.

Светозар Марковић није писао о свим последицама истискивања радника од стране машина. У *Начелима народне економије* он не сагледава специфичан ефекат увођења машина: да капиталист путем обраћа вредности радне снаге (и путем повећања продуктивности рада и стварањем индустријске резервне армије рада) долази до релативног вишка вредности. Исто тако, Марковић није применио доследну теоријску аргументацију приликом полемисања са Миловим схватањима, израженим у виду тзв. теорије компензације за раднике истиснуте машинама. По Милу, развитак машина у једној грани производње може привремено оставити раднике без средстава за живот, али у коначном салду усавршавање машина уопште не умањује „масу занимања за раднике”. „Ако би улагање капитала у машине или корисне зграде... расло кад год тако брзо, да би веома умањило масу производа, којима се издржава рад, то би законодавна власт била обавезна, да стане на пут таквом наглом растењу” ⁽³²⁾. Марковић, с правом, истиче да се „радници данашњег времена не задовољавају... ни с овом полутанском мером. Они неће да се налазе у таквом стању, да они својим радом стварају капитал, па да им се после њихова зарада дели као милостиња. Оваквим појавама није узрок усавршавање машина, но сама организација друштвена, где је поједини капиталиста власник над оруђама за производњу и над радничком платом ^(32а). С тога у данашње време радници не устају више против машина, већ против саме друштвене организације, у којој усавршавање машина (има — *С. Т.* и *Д. П.*) тако штетан утицај за произвођача” ⁽³³⁾. Марковићева политичка оцена је недвосмислена. Недостаје јој само прецизна економска аргументација, попут Марковске критике поменутог теорије компензације ⁽³⁴⁾. Зрелија доб и могућ-

⁽³⁰⁾ Вид. стр. 94.

⁽³¹⁾ Вид.: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 93.

⁽³²⁾ Ibid., стр. 95.

^(32а) О ставу Светозара Марковића према приватној својини вид.: Обрен Благојевић, цит. дело, стр. 20.

⁽³³⁾ Ibid., стр. 96.

⁽³⁴⁾ „Према тој теорији, животне намирнице... биле су капитал који је оплођиван радом... опуштених радника. Из тога излази да тај капитал остаје без употребе чим (они радници — *С.Т.* и *Д.П.*) остану без рада, и нема мира ни одмора док се поново не пласира, при чему ће га (поменути радници — *С.Т.* и *Д.П.*) опет моћи производно утрошити. Пре или после морају се, дакле, капитал и рад опет наћи и онда је компензација готова. Патње радника истиснутих машинеријом пролазне су, дакле, као и добра овог света.

Животне намирнице... нису никад стајале према радницима као капитал. Оно што је према њима стајало као капитал... (јесте одређена сума новца која — *С.Т.* и *Д.П.*) се сад претворила у машину... Стога су ове (животне намирнице — *С.Т.* и *Д.П.*) за њих постојале не као капитал, него као робе, а они су опет за те робе постојали не као радници,

ност дужег и темељнијег проучавања Марксовог економског система формирали би у Светозару Марковићу врсног економског теоретичара. И овако, међутим, заслужује сва признања као пионир модерне економске мисли на јужнословенском тлу.

III

Користећи се методологијом факторског приступа који карактерише класичну и неокласичну школу, економисти с краја XVIII, XIX, па и почетка XX века често у оквирима својих научних система третирају питање становништва. Становништво се, међутим, не испитује само као фактор производње (у смислу производне функције рад — капитал), него се посматра попут једне релативно независне сфере или целине. Уочавана самосталност је само релативна; иако се не може рећи да је општеприхваћен став да је пораст становништва функција економског развоја, очигледно је да веза између ове две целине постоји.

Питање се у литератури третира са неколико приступа, од којих, несумњиво, највећи изазов научној мисли представља малтусовски⁽⁵⁵⁾. Његову суштину чини тврђење да је динамика промена у величини становништва одређена независно променљивом величином у моделу — брзином промена у производњи добара, нарочито средстава за живот. Иако су против ове теорије изношени врло убедљиви теоријски и практични аргументи који од ње не остављају ни камен на камену, утицај малтусовских идеја на савремени мисаони видокруг није сасвим нестао. Тако се и данас могу наћи многи примери како научних или политичких опредељења заснованих на овоме приступу тако и практичних акција у смислу било економске политике, било социјално-медицинских дисциплина⁽⁵⁶⁾.

него као купци. Околност, да их је машина 'ослободила' куповних средстава, претвара их од купаца у некупце. Тога ради смањује се тражња оних роба. Voilà tout. То је све. Ако се ова смањена тражња не изравна повећањем тражњом с које друге стране, пашће тржишна цена мање тражених роба. Хоће ли то можда бити разлог да се капитал употребљаван за производњу оних животних намирница наведе на то да упосли незапослене талетаре? Напротив, ако падање цена потраје дуже времена и у већем обиму, доћи ће до тога да ће се смањити најамнине радника запослених у производњи оних роба... Дакле, уместо да докаже да машинерија, ослобађајући радника од животних намирница, у исто време претвара ове последње у капитал за запослење оних првих, господин апологет доказује помоћу закона тражње и понуде, који никад неће изневерити, баш обрнуто: да машинерија избацује на улциу не само раднике из оних грана производње у које је уведена, него и из оних где није уведена." (Карл Маркс, *Капитал*, стр. 356—357.)

(55) Према опату Роберту Малтусу, који је у своме делу *Essay on Population* (првобитни назив *Essay on the Laws of Population*) синтетизовао неке, у литератури тада већ постојеће ставове Т. Франклина, Џемса Мила и других аутора. Маркс о њему каже: (Закон опадајућих приноса — *С.Т.* и *Д.П.*) је 1815. године анектирао Малтус, и иначе мајстор у књижевним крађама (читава његова теорија о становништву је сраман плагијат)". *Капитал*, I, стр. 414 (нап.).

(56) О тобожњој опасности по Америку (према идеји да њу треба да чине WASP-i, односно »white-anglo-saxon-protestants«), услед брже стопе раста обојеног становништва. Вид.: U.S. Riot Commission Report: Report of the National Advising Commission on Civil Disorders Bentam Books, New York 1968, стр. 238, 243. и даље.

Постављајући питање и нудећи одговоре који су објективно одговарали најконзервативнијим друштвеним снагама, Роберт Малтус је започео дијалог са представницима других научних и идејних оријентација, током које су дискусије развијена још три релативно целовита приступа проблемима динамике становништва.

Касније класичари, наводимо пре свега Џона Стјуарта Мила, не стварају алтернативну теорију становништва, али веома успешно доказују нелогичност Малтусових тврдњи. Мада су доказима узведеним на основу индуктивне опсервације динамике и структурних промена становништва у Европи (али на тренутке и неким априорним ставовима) указали на неодрживост теорије чијим се творцем сматра Малтус, класичари и неокласичари нису позитивно опредељивали свој став према становништву.

Следећа два приступа становништву су заступљена у радовима класика марксизма. Иако они нису узајамно искључујући у потпуности, сматрамо да има основа да их третирамо одвојено. Први од њих је изражен у Енгелсовим радовима *Анти-Дириџу* и *Пореклу породице, приватне својине и државе* ⁽⁵⁷⁾ и може са најкраће резимирати као тврђење да између двеју врста производње (производње добара и производње људи) не постоје односи каузалног типа. Касније су марксистички писци покушавали да ово тврђење објасне тако што би независност двеју врста производње одредили путем детерминисаности двају временски сукцесивних периода једном од њих.

Други марксистички приступ се развија из много општијих, али и неодређенијих премиса него што су Енгелсове. Он се везује за Марковске текстове, нарочито за *Grundrisse* ⁽⁵⁸⁾, и мада није јасан у погледу односа према малтусовском проблему (али то не значи да је неодређен према тврђењима ове школе!), он даје основа за један научно исправнији однос према становништву. На овом месту задржаћемо се на оном приступу којег смо назвали класичним (и неокласичним), јер је то, у ствари, позиција са које је Марковић критиковао тада веома утицајне представнике малтусовског учења, а, с друге стране, сагледаћемо могући алтернативни марксистички приступ који, иако нецеловит, стоји на чврстим позицијама конфронтације не само са Малтусовим учењем него и са наведеним класичним. Ово не чинимо с намером да супротставимо или на било који начин упоређујемо два приступа, већ само зато што у другом видимо могућу алтернативу даљег развоја претходног приступа.

Сматрамо да овде није неопходно излагање Малтусових схватања о становништву, добро познатих још у време објављивања његовог *An Essay on Population*. Иако идеја о бржем порасту становништва од пораста производње средстава за живот није оригинална ⁽⁵⁹⁾, односно, она је у фрагментима постојала и пре наведеног Малтусовог дела, ипак

⁽⁵⁷⁾ Фридрих Енгелс, *Порекло породице, приватног власништва и државе, Изабрана дела*, т. II, „Култура“, Београд 1948, стр. 177, 285.

Овакво схватање детерминанти друштвеног развоја може се (развијено) наћи у: Радомир Лукић, *Основи социологије*, Београд 1964.

⁽⁵⁸⁾ Вид.: Карл Маркс, *Темељи слободе*, „Напријед“, Загреб 1974, стр. 25. и даље.

⁽⁵⁹⁾ Вид.: напомену бр. 55.

се као теорија везује за Малтусово име јер је у његовој интерпретацији стекла најширу афирмацију. Занимљиво је да Маркс као једнога од правих аутора наводи и Џемса Мила, оца Џона Стјуарта Мила. Вероватно је и ово питање било за Џона Стјуарта један од „изазова старије генерације“⁽⁴⁰⁾, изазова са којима се он целог живота сукобљавао, те стога није неочекивана чињеница да је управо његово дело послужило Светозару Марковићу као основа критике Малтусове теорије.

Најкраће исказано, суштина аргумената којима се оспорава учење Роберта Малтуса своди се на оспоравање полазних премиса закључивања⁽⁴¹⁾, али путем тврђења која не излазе из методолошког круга ових претпоставки. Другим речима, доказује се неоснованост садржаја претпоставки, њихова нетачност, али се оне у измењеном, негативном облику задржавају. Консеквентност критике је у њеном рушилачком виду, али после ове фазе у потпуности изостаје она нова синтеза, нова позитивна теорија. На овом се месту отвара поново питање онога што је већ названо „епистемолошким јазом“, са чије се друге стране налази марксистичко схватање развоја.

Налазећи у Чернишевског, а у крајњој линији и у Џона Стјуарта Мила⁽⁴²⁾ изражену сумњу у консеквентност Малтусових претпоставки, Марковић на терену и у методолошким оквирима грађанске теорије показује апсурдност премиса. Чак и без одбацивања поставке о удвостручавању становништва сваких 25 година (што одговара стопи прираштаја од око 28 промила), већ и са повећаном стопом од 3%, и са прихватањем деловања закона опадајућих приноса, закључује да су промене у производности рада које су нужне ради задржавања постигнутог нивоа задовољавања потреба минималне и мање од оних које технички развој стварно обезбеђују. Ово тврђење се доказује једноставним укључивањем у Малтусов модел позитивне промене у производности рада раније запослених произвођача. Пошто због закона опадајућих приноса контингент који се запошљава текуће године има нижу производност рада од раније запослених радника, по Малтусу би следио закључак да је сада количина хране по становнику мања него раније. Тај мањак представља ефекат негативне разлике у производности рада новопослених, подељен бројем становника. При томе се претпоставља непромењена про-

⁽⁴⁰⁾ *Essential Works of John Stuart Mill*, Bentam Books, New York 1971, Introduction — Max Lerner, стр. XI. *John Stuart Mill, Autobiography*, стр. 29.

⁽⁴¹⁾ Две премисе се могу изразити следећим низовима:
становништво: $A, A+B=2A, A+B+2C=4A, A+B+2C+4D=8A, A+B+2C+4D+8E=$
 $=16A$ итд.

производња: $AQ, AQ+BQ=2AQ, AQ+BQ+2C\frac{1}{2}Q=3AQ, AQ+BQ+2C\frac{1}{2}Q+4D\frac{1}{4}Q=4AQ$ итд.,
при чему су $A, B, \dots E$ годишњи прираштаји становништва, а Q коефицијент производности рада. (Светозар Марковић, цит. дело, стр. 157.)

⁽⁴²⁾ *John Stuart Mill, Principles of Political Economy*, Лондон 1867. (V издање): „У друштву чије благостање расте, становништво обично расте брже него што се развијају методи рада у пољопривреди, тако да храна поскупљује; међутим, постоје периоди са јаким тенденцијом ка усавршавању пољопривредне производње.“ . . . „У Енглеској и Шкотској пољопривреда од недавно расте знатно брже него становништво“ (т. II, стр. 268). „У неким другим земљама, а нарочито у Француској, бржи напредак пољопривреде него становништва је још очигледнији, јер иако пољопривреда споро напредује, сем у неколико покрајина, становништво напредује још спорије, и његово се умножавање даље успорава“ (стр. 269).

изводност рада раније запослених произвођача. Светозар Марковић показује да то није случај, и да производност њиховог рада расте. Повећање производње услед пораста производности већине (чак и уколико је пораст врло мали), обично је веће од смањења производње услед смањења производности рада нових радника. Упркос томе што је пад њихове продуктивности висок, релативно учешће новоуспослених је минимално, па је и друштвени резултат овог пада производности минималан. Иако је, дакле, стопа смањења производности много виша од стопе повећања производности, услед пондерисања различитим бројевима радника који стоје у односу 3 : 97, макро-економски ефекат промена се огледа у апсолутном повећању друштвеног богатства.

Марковићева критика малтусовских схватања овде не престаје. Он аргументовано доводи у сумњу и хипотезу о стопи прираштаја од 28 промила, која је због тада постојеће високе стопе морталитета захтевала логички корелат у виду емпирички нерегистроване високе стопе наталитета (⁶³).

Наведене, као и многе друге моменте Малтусове анализе Светозар Марковић одбацује, и то не само у смислу тврђења и пројекција него и у смислу препорука. Најзад, Марковић истиче да „беда и патње људске долазе и долазиће од рђавог друштвеног устројства, а не од природних закона који управљају умножавањем људи и производа“ (⁶⁴). Критикуюћи са јасно одређених социјалистичких позиција једну теорију која је, иако то њен аутор субјективно није желео, постала један од стубова најреакционарнијих политичких филозофија, Марковић је дао значајан допринос борби против оних снага које су ову теорију афирмисале. То је практични, историјски и политички значај његове критике. Поново инсистирајући на томе да се његово дело не може сучељавати са Марксовим, ипак можемо уочити да је научни значај ове доследне и у нашим приликама драгоцене критике малтусовства ограничен. Ова ограниченост произлази поново из општих методолошких претпоставки анализе и примене поступака формалне логике која карактерише не поједине, него све економисте до Марксовске епохе. У томе контексту се недијалектичност приступа не може сматрати основом научног дисквалификовања, будући да су се многи у грађанској теорији неоспорени аутори користили, у основи, истом методологијом.

Изречена оцена о недијалектичности приступа захтева нека допушка објашњења. Такав се приступ очитује у томе што се имплиците прихвата претпоставка о производњи уопште и становништву уопште. Одбацивање Малтусових теза је резултирало у тврђењу да производња расте брже од становништва, у тврђењу које је емпирички исправније, али научно и методолошки исто тако неисправно као и оспорено. Додуше, последња реченица сачуваног текста *Начела* (I део) указује на значај по-

(⁶³) Савремена демографска експлозија има корене пре у опадању стопе морталитета него у подизању стопе наталитета услед економског благостања. О овом питању вид. исцрпно: Зоран Пјанић, *Проблем становништва у економској теорији*, „Нолит“, Београд 1957, стр. 93—94.

(⁶⁴) Светозар Марковић, цит. дело, стр. 200.

требе сагледавања других компонената („друштвено устројство“), али нам се чини логичнијим тумачење да је Марковић овим желео да укаже на нужност историјске верификације основних тврђења, уместо да своја основна тврђења изведе из анализе друштвених услова.

Недоречени покушаји везивања Малтусовог проблема за капитализам, додуше, постоје: налазимо их како у Мила тако и у Марковића⁽⁴⁵⁾. Но, иза њих не стоји онај радикални корак који ће сваку анализу везивати за конкретне друштвене односе, класну структуру капиталистичког друштва. Везивање за конкретно није за конкретно као појавно, конкретно као почетак, него конкретно као резултат сазнате суштине, конкретно као јединство многоструког, конкретно као завршетак процеса сазнања и уједно почетак новог⁽⁴⁶⁾.

У анализи коју Светозар Марковић није могао избећи, јер је то био владајући и општеприхваћени метод економске науке, становништво се дефинише искуствено, а не логички — као број становника на одређеној територији, а не као јединство многоструких друштвених односа. Исти је случај са производњом: у питању је динамика појавног, квантитета, а не динамика унутрашњих логичких одређеница производње. Стога такав методолошки приступ, и поред неспорног научног реализма и неапологетског односа према феноменима капиталистичког друштва (као функције идеолошких опредељења аутора), ипак остаје у сфери функционалног.

*др Светислав Табориши
Дејан Поповић*

РЕЗЮМЕ

Економическе воззрения Светозара Марковича

Дело Светозара Марковича нельзя рассматривать в отрыве от времени, в котором проходила его творческая деятельность, а также нельзя забывать обстоятельство, что умер он весьма молодым, на 29 году жизни. Трудно согласиться с категорической классификацией этапов развития идейных мировоззрений Светозара Марковича, данной Х. Писареком (от либерализма, через революционный демократизм, до марксизма), принимая во внимание, что во время Марковича марксизм еще формировался.

Широко намеченный план изучения Светозара Марковича требовал соответствующего развития общих методологических принципов. Общая относительная неразвитость научной (экономической) методологии привела к тому, что Маркович в своих экономических трудах применял метод, являвшийся недостаточно адекватным для его общественно-политических

⁽⁴⁵⁾ Вид.: J. S. Mill, цит. дело, т. II, стр. 276—280, а још експлицитније: Светозар Марковић, цит. дело, стр. 191. и даље.

⁽⁴⁶⁾ „Конкретно је конкретно зато што је оно сједињење многих одређења, дакле јединство многоструког. Због тога се оно у мишљењу појављује као процес сједињења, као резултат, не као полазна тачка, мада оно јест збиљско полазна тачка, па стога и полазна тачка опажана и представа.“ Карл Марх, *Темељи слободе*, стр. 26—27.

воззрений. Маркович, хотя и принимает содержание социалистической мысли, включая и „Капитал“ Маркса, но сохраняет старый формально-логический арсенал суждений, свойственный авторам до Маркса. В его методе доминируют индуктивные утверждения, которые при этом не находятся в органической связи с дедуктивными элементами в учении.

Исходя из базичной предпосылки богатства, Маркович не был в состоянии открыть сущность капиталистической эксплуатации в своих „Началах“. В статье „Что такое рабочий день?“ Светозар Маркович, придерживаясь текста „Капитала“, обнаружил процессы извлечения стоимости, сделав шаг вперед к пониманию сущности капиталистической эксплуатации. При этом он имел в виду лишь создание абсолютной, а не иносительной прибавочной стоимости.

Последняя часть статьи посвящена вопросам народонаселения — комплексу, которому экономическая мысль того времени уделяла большое внимание. Принимая во внимание, что наша экономическая литература тогда обходила этот вопрос, значение Светозара Марковича еще более возрастает, ибо его критика учения Мальтуса, хотя и не представляла оригинальную научную критику данных взглядов, но в наших условиях открывала глаза на несостоятельность реакционерной теоретической и политической теории о народонаселении.

SUMMARY

Svetozar Markovic's Economic Views

Svetozar Markovic's work should not be considered out of the context of the time when he worked either without the fact that he died very young at age of 29. The categorical classification of developing stadiums of his orientations, given by H. Pisarek, cannot be accepted (from the liberalism, through revolutionary democracy, to Marxism), because the Marxism was still in the period of formation during his life.

The wide concept of Svetozar Markovic's research required adequately developed general methodological principles. The general relative undevelopment of the scientific (economic) methodology led Markovic to apply in his economic texts a method not sufficiently adequate to his socio-political orientations. Although accepting the contents of the socialist thought of his time, including Marx's »The Capital«, Markovic retained old formally logical instruments characteristic for pre-Marx authors. Inductive conclusions prevailed in his method but were not in the organic link with deductive elements in his study.

Starting from the basic premise of wealth, Markovic was not in the position to reveal the essence of the capitalist exploitation in his »The Principles«. He discovered the process of accretion of value in his article »What is a Worker's Day?«, holding to the text of »The Capital«, and made a step forward to the comprehension of the essence of the capitalist exploitation. There he paid attention only to the producing of absolute value added, and not to the relative one.

The last chapter deals with questions of population — a complex much dealt with by the economic thought of earlier time. As the economic literature from our soil had neglected this question up to that time, Svetozar Markovic's significance is undoubted, for although his criticism of Maltus' teaching did not represent an original scientific criticism of such views, it prevented reactionary theoretical and political views on population.

RÉSUMÉ

Les vues économiques de Svetozar Marković

L'œuvre de Svetozar Marković ne doit pas être examinée en dehors du contexte de la période dans laquelle il travaillait à ses ouvrages ni sans tenir compte du fait qu'il est mort très jeune, à l'âge de 29 ans. On ne pourrait pas admettre la classification catégorique des étapes de développement des déterminations idéologiques de Svetozar Marković qui a été formulée par H. Pisarek (à partir du libéralisme, par la démocratie révolutionnaire, jusqu'au marxisme), eu égard qu'en son vivant le marxisme n'était pas encore formé.

L'objet des recherches de Svetozar Marković largement conçu exigeait des principes méthodologiques généraux développés correspondants. Le sous-développement relatif général de la méthodologie scientifique (économique) a eu pour conséquence que Marx a adopté dans ses textes économiques une méthode insuffisamment adéquate à ses déterminations socio-économiques. Quoiqu'il se conforme au contenu de la pensée socialiste de son époque, le *Capital* de Marx y compris, toutefois Marković a conservé les anciens instruments formels logiques, caractéristiques pour les auteurs qui ont précédé Marx. Dans sa méthode dominant les conclusions inductives qui, cependant, ne sont pas en rapport organique avec les éléments ductifs dans la doctrine.

En partant de la prémisse de base de la richesse, Marković n'était pas en état de écouver l'essence de l'exploitation capitaliste dans ses *Principes*. Dans l'article *Qu'est-ce que la journée de travail?* Svetozar Marković à remarqué, tout en observant le texte du *Capital*, les processus de la fécondation de la valeur, en franchissant un pas de plus vers la notion de l'essence de l'exploitation capitaliste. A cette occasion il n'a tenu compte que de la production de la plus-value absolue et non point de la plus-value relative.

La dernière partie du texte est consacrée aux questions de la population — complexe dont s'est beaucoup occupée la pensée économique de la période antérieure. Eu égard que la littérature économique qui s'est développée dans notre milieu jusqu'à cette époque avait négligé cette question, l'importance de Svetozar Marković est incontestable, car, malgré que sa critique de la doctrine malthusienne ne représentait pas une critique scientifique originale de ces conceptions, elle empêchait, dans nos conditions, le développement des vues théoriques et politiques réactionnaires sur la population.